

7. Словник української мови. – Т.1, 11. – Київ, 1970 – 1980.

8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Т. 1, 4, 5. – Мінск, 1977–1982.

М.П. Кажарновіч

ВАРЫЯТЫЎНАСЦЬ КІРАВальных ФОРМАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ НАШАНІЎСКАГА ПЕРЫЯДУ

У нашаніўскі перыяд адзначаюцца выразныя тэндэнцыі да ўнармавання беларускай літаратурнай мовы. Працэс гэты адбываецца пад уплывам рускай і польскай моў, што відавочны на ўсіх моўных узроўнях. Але ёсць падставы казаць і пра арыентацыю на ўласнабеларускія моўныя сродкі, пра істотны ўплыў на беларускую мову нашаніўскага перыяду жывога народнага маўлення.

Этап выпрацоўкі нормы прадугледжвае канкурэнцыю моўных адзінак. Таму для беларускай мовы нашаніўскага перыяду характэрная шырокая варыятыўнасць на ўсіх моўных узроўнях, у тым ліку і на сінтаксічным.

У гэты час пачынаецца працэс станаўлення нацыянальнай сінтаксічнай ідыяматыкі. Напрыклад, можна казаць, што спецыфіка беларускага кіравання паўстае з шырокай варыятыўнасці кіравальных формаў беларускай літаратурнай мовы нашаніўскага перыяду. І гэта невыпадкова, таму што “з’яўленне адных кіравальных формаў і знікненне іншых з’яўляецца абавязковай умовай эвалюцыі мовы” [4, с. 15].

Для кіравальных канструкцый беларускай літаратурнай мовы нашаніўскага перыяду характэрная шырокая склонавая варыятыўнасць, якая ўключае:

1. варыятыўнасць у межах прыназоўнікавых склонавых формаў;
2. варыятыўнасць у межах безпрыназоўнікавых склонавых формаў;
3. варыятыўнасць паміж прыназоўнікавымі і безпрыназоўнікавымі склонавымі формамі.

Асобна варта адзначыць прыназоўнікавую варыятыўнасць у межах аднаго склону.

Паспрабуем прадэманстраваць кожны тып варыятыўнасці на аснове аналізу моўнага матэрыялу газеты “Наша Ніва” за 1906 – 1908 гг.

1. Варыятыўнасць у межах прыназоўнікавых склонавых формаў

1) Варыятыўнасць паміж вінавальным і родным склонам.

Словазлучэнні з семантыка-сінтаксічнымі адносінамі прычыны ў беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду прадстаўлены дзвюма сінанамічнымі канструкцыямі:

- дзеяслоў + прыназ. *праз* + іменная часціна мовы ў В. скл.: *Муселі прадаваць праз такі закон (1907, №8, с.7), Выгналі праз жандармска-езуіцкую штуку (1907, № 6, с. 8);*

- дзеяслоў + прыназ. *з /ад* + іменная часціна мовы ў Р. скл.: *Памёр з ран (1906, №5, с. 6), Паканалі з голаду (1907, № 7, с. 6), Цярпець ад здзеку (1907, № 8, с. 4).*

Дзеяслоў *выбіраць* і блізкія да яго па семантыцы ў спалучэнні з іменнай часцінай мовай, што абазначае аб’ект прызначэння, у беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду ўжываюцца ў дзвюх сінанамічных канструкцыях:

- дзеяслоў + прыназ. у + іменная часціна мовы ў В. скл.: *Исци ў Думу (1907, № 5, с. 4), Выбираць у Думу (1907, № 6, с. 1)*;

- дзеяслоў + прыназ. да + іменная часціна мовы ў Р. скл.: *Выбираць да Думы (1907, № 7, с. 4); Выбираць да сэнату (1907, № 1, с. 8)*.

Дзеясловы са значэннем ‘мэтавага руху, перамяшчэння’ ў беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду ўжываюцца ў дзвюх сінанімічных канструкцыях:

- дзеяслоў + прыназ. у + іменная часціна мовы ў В. скл.: *Падаўся ў Маскоўски университет (1907, № 7, с. 3), Уцякаюць у далёкие места (1906, № 7, с. 2)*;

- дзеяслоў + прыназ. да + наз у Р. скл.: *Ишли да двору (1906, № 7, с. 5); Пойдзе да места (1907, № 1, с. 5), Паехаў да вёски (1907, № 2, с. 6)*.

2) Варыятыўнасць паміж вінавальным і месным склонам.

Дзеясловы са значэннем ‘клапаціцца, хвалявацца турбавацца’ ў беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду ўжываюцца ў дзвюх сінанімічных канструкцыях:

- дзеяслоў + прыназ. пра + іменная часціна мовы ў В. скл.: *Дбаць пра лепшае жыццё (1906, № 5, с. 1); Дбаці пра гаспадарку (1906, № 5, с. 7)*;

- дзеяслоў + прыназ. аб + іменная часціна мовы ў М.скл.: *Дбаці аб зямельнай справе (1907, № 8, с. 6), Старацца аб лепшым жыцці (1907, № 7, с. 2)*.

Дзеясловы са значэннем ‘думкі, маўлення, пачуцця’ ў беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду ўжываюцца ў наступных сінанімічных канструкцыях:

- дзеяслоў + прыназ. пра + іменная часціна мовы ў В. скл.: *Гаварыў пра зямлю (1907, № 6, с. 3); Гаворэ пра Думу (1907, № 7, с. 4)*;

- дзеяслоў + прыназ. аб/а + іменная часціна мовы ў М. скл.: *Гаварыли аб дзели (1906, № 5, с. 4), Гаварыли аб расходах (1907, № 6, с. 8), Думаюць а сабе (1907, № 1, с. 4), Гаварыць а выбарах (1907, № 1, с. 5)*.

3) Варыятыўнасць паміж родным і творным склонам.

Словазлучэнні семантыкай ‘руху, разгортвання дзеяння ў прасторы паміж прадметамі або асобамі’ ў беларускай літаратурнай мове нашаніўскага прадстаўлены наступнымі канструкцыямі:

- дзеяслоў + прыназ. памеж / сярод + іменная часціна мовы ў Р. скл.: *Сеяць памеж людзей (1907, № 6, с. 8); Раздаваць памеж народу (1906, № 5, с. 3); Раздаець сярод халмоў (1907, № 7, с. 7)*;

- дзеяслоў (дзеепрым.) + прыназ. між + іменная часціна мовы ў Т. скл.: *Сеяли сварку між ими (1907, № 6, с. 6); Параскидана між зямлёю (1907, № 6, с. 2)*.

Дзеясловы са значэннем ‘фізічнага, эмацыянальнага дзеяння’ ў беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду ўжываюцца ў наступных сінанімічных канструкцыях:

- дзеяслоў + прыназ. з + іменная часціна мовы ў Р. скл.: *Смеюцца з яго (1907, № 7, с. 4); Пасмеяюся з вас (1907, № 1, с. 5)*;

- дзеяслоў + прыназ. над + іменная часціна мовы ў Т. скл.: *Зарагочуць над табой (1907, № 8, с. 6); Здзеквацца над нами (1906, № 7, с. 8)*.

Дзеясловы са значэннем ‘фізічнага дзеяння, накіраванага супраць кагосьці’ ў беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду ўжываюцца ў наступных сінанімічных канструкцыях:

- дзеяслоў + прыназ. *проціў* + іменная часціна мовы ў Р. скл.: *Ваяваць проціў мужыкоў* (1907, № 7, с. 2), *ісці проціў ворага* (1907, № 5, с. 2);
- дзеяслоў + прыназ.з + іменная часціна мовы ў Т. скл.: *Ваеваць з народам* (1906, № 6, с.1), *Ваеваць з ворагам* (1906, № 7, с. 8).

2. Варыятыўнасць у межах безпрыназоўнікавых склонавых формаў

1) Варыятыўнасць паміж родным і вінавальным склонам.

У беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду пераходныя дзеясловы ўжываюцца ў спалучэнні з іменнымі часцінамі мовы ў Р. скл. або В. скл. Але варта адзначыць, што толькі пры пераходных дзеясловах з адмоўем не паслядоўна вытрымліваецца патрабаванне іменнай часціны мовы ў форме Р. скл.: *Не давалі хлеба* (1906, №5, с. 3); *Не рабілі шкоды* (1906, № 5, с. 6); *Не капаюць каменнага вугля* (1906, № 5, с. 2); *Не ашукае народу* (1907, № 7, с. 1). Ва ўсіх астатніх выпадках ёсць падставы казаць пра варыятыўнасць паміж вінавальным і родным склонам у спалучэнні з пераходнымі дзеясловамі:

- пераходны дзеяслоў + іменная часціна мовы ў Р. скл.: *Чэкаець хлеба* (1907, № 7, с. 6); *Даць народнаго дэпутатства, зямлі, свабоды* (1907, № 8, с. 5);
- пераходны дзеяслоў + іменная часціна мовы ў В. скл.: *Купіў хлеб* (1906, № 4, с. 7); *Даць сабоду, зямлю, лепшыя парады* (1907, № 7, с. 1).

2) Варыятыўнасць паміж родным і давальным склонам.

Дзеяслоў *здрадзіць* у беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду ўжываецца ў дзвюх сінанімічных канструкцыях:

- дзеяслоў (аддзеяслоўны назоўнік) + іменная часціна мовы ў Р.скл.: *Здрадзяць сыноў* (1907, № 6, с. 8), *Зрада святога крыжа (роднага краю, праваслаўнае веры)* (1907, № 8, с. 2);
- дзеяслоў + іменная часціна мовы ў Д. скл.: *Здрадзіць нам* (1906, № 3, с. 2).

3. Варыятыўнасць паміж безпрыназоўнікавымі і прыназоўнікавымі склонавымі формамі

1) Варыятыўнасць паміж безпрыназоўнікавым давальным і прыназоўнікавым родным склонам.

Словазлучэнні з параўнальным значэннем у беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду прадстаўлены дзвюма сінанімічнымі канструкцыямі:

- прыметнік + іменная часціна мовы ў Д. скл.: *Падобныя ім* (1906, № 5, с. 8);
- прыметнік + прыназ. *да* + іменная часціна мовы ў Р. скл.: *Падобна да першай* (1907, № 7, с. 1).

У беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду дзеясловы са значэннем ‘накіраванага, прызначанага дзеяння’ ўжываюцца ў дзвюх сінанімічных канструкцыях:

- дзеяслоў + іменная часціна мовы ў Д. скл.: *Шкодзіць сенажаці* (1906, № 5, с. 8); *Збудаваў народу* (1906, № 6, с. 5);

- дзеяслоў + прыназ. *для* + іменная часціна мовы ў Р. скл.: *Прызначыў для мужыкоў (1906, № 4, с. 7); Робицца для краю (1907, №4, с. 7).*

Дзеясловы са значэннем ‘скіраванай маўленчай дзейнасці’ ў беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду ўжываюцца ў дзвюх сінанімічных канструкцыях:

- дзеяслоў + іменная часціна мовы ў Д. скл.: *Кажэ яму (1906, № 2, с. 4); Напісалі земскаму (1906, № 2, с. 5);*

- дзеяслоў + прыназ. *да* + іменная часціна мовы ў Р. скл.: *Гаварыць да іх (1907, № 1, с. 4), Вымавіць да выбарчыкоў (1907, № 8, с. 2).*

Дзеясловы са значэннем ‘прыналежнасці’ ў беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду ўжываюцца ў дзвюх сінанімічных канструкцыях:

- дзеяслоў + іменная часціна мовы ў Д. скл.: *Належала (зямля) людцам (1907, № 8, с. 6); Належала мужыком (1906, № 7, с. 3);*

- дзеяслоў + прыназ. *да* + іменная часціна мовы ў Р. скл.: *Належалі (землі) да мужыкоў (1907, № 6, с. 3); Належыць да цара (1907, № 7, с. 7).*

2) Варыятыўнасць паміж безпрыназоўнікавым творным і прыназоўнікавым вінавальным склонам.

Дзеясловы з семантыкай ‘прызначэння аб’екта, абазначэння роду або віду працоўнай дзейнасці, пасады, асобы’ ў беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду ўжываюцца ў наступных сінанімічных канструкцыях:

- дзеяслоў + наз. у Т. скл.: *Выбралі дэпутатамі (1907, № 8, с. 2); Пайшоў каморнікам (1907, № 7, с. 2);*

- дзеяслоў + прыназ. *за (на, у) + наз. у В. скл.: Не вучылася за каморніка (1907, № 2, с. 7), Узяць за прафэсароў (1907, № 7, с. 7), Вучыўся на доктара (1907, № 7, с. 6), Выбяруць у судзі (1907, № 2, с. 6).*

Акрамя склонавай варыятыўнасці, для кіравальных канструкцый беларускай літаратурнай мовы нашаніўскага перыяду характэрная шырокая прыназоўнікавая варыятыўнасць у межах аднаго склону. Асобныя выпадкі такой варыятыўнасці прадстаўлены ў наступнай табліцы:

Семантычны змест	Прыназоўнікі	Прыклады
У межах роднага склону		
Выкарыстанне, ужыванне на сваю карысць	з с ад	Скарысталі з веры (1907, № 8, с. 2) Карыстае с той вайны (1906, № 5, с. 6) Карысць ад паўнення павінносцей (1907, № 2, с. 2)
Прычына	з ад	Умираць з голаду (1907, № 2, с. 4) Памёршых ад голаду (1907, № 7, с. 6)
Мэта	для дзея	Не пашкадуоць для шчасця (1907, №6, с. 2) Прыбаўляць для круглага шчоту (1907, № 1, с. 5) Паслалі дзея «усмирэння» (1907, №7, с. 6) Здушылі дзея карысці (1907, № 1, с. 3)
Разгортванне дзеяння	памеж	Кидаўся памеж людзей (1907, № 2, с. 6)

ў прасторы	с памеж з памеж прамиж меж миж сярод серод	Выбраныя с памеж дэпутатаў (1907, № 1, с. 1) Паслаў з памеж сябе (1907, № 8, с. 3) Паталкуйце прамиж сябе (1907, № 2, с. 3) Раздаваў меж народу (1907, № 1, с. 6) Сеяць свет миж цямноты (1906, №7, с. 8) Раздаець сярод хахлоў (1907, № 7, с.7) Ёсць серод яго (1907, № 8, с. 4)
У межах вінавальнага склону		
Прызначэнне аб'екта ў адпаведнасці з відам або родам працоўнай дзейнасці	на у за	Учыўся на інжэнера (1907, № 7, с. 4) Выбяруць у судзи (1907, № 2, с. 6) Идзи за гасподника (1906, № 5, с. 3)
У межах творнага склону		
Разгортванне дзеяння ў прасторы	миж меж	Параскидана миж зямлёю (1906, № 6, с. 2) Ёсць миж астравамі (1907, № 8, с. 4) Сеяли сварку меж ими (1906, № 6, с. 6) Не згаварылися меж сабою (1906, № 7, с. 1)
У межах меснага склону		
Маўленчая дзеясць	аб а	Писаць аб усем (1906, № 5, с. 8) Гаварыць а выбарах (1907, № 1, с. 5)

Такім чынам, для беларускай літаратурнай мовы нашаніўскага перыяду характэрная шырокая варыятыўнасць кіравальных формаў. Варта адзначыць, што на той час гэта былі цалкам узаемазамышчальныя сінтаксічныя канструкцыі, якія не змянялі граматычнае значэнне словазлучэння. Такая варыятыўнасць некаторымі даследчыкамі “тлумачыцца недыферэнцаванасцю функцый словазлучэння або, іншымі словамі, шматфункцыянальнасцю склонавых формаў і прыназоўнікаў” [4, с. 16]. Але ў працэсе выпрацоўкі сінтаксічнай нормы беларускай літаратурнай мовы некаторыя кіравальныя формы набывалі статус больш прымальных і ўжыткоўных, цалкам выцясняючы іншыя з моўнага ўжытку або пакідаючы ім месца ў пэўных стылістычна афарбаваных варыянтах маўлення.

Літаратура

1. Слоўнік мовы “Нашай Нівы” (1906—1915). У 5 т. / Укл. А. М. Анісім, І. Л. Капылоў, В. П. Лемцюгова, Г. К. Усціновіч. Пад рэд. В. П. Лемцюговай. – Мінск: Тэхналогія, 2003.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65 000 слоў / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко; Афармленне А.М. Хількевіча. – 3-е выд. – Мн.: БелЭн, 2002. – 784 с.
3. Факсімільнае выданне. Наша Ніва. Першая беларуская газэта з рысункамі. Выпуск I. 1906 – 1908 гг.
4. Ферм Л. Вариативное беспредложное глагольное управление в русском языке XVIII века / Л. Ферм. –Stockholm: SödertörnAcademicStudies 26, 2005. – 371 с.